

ÁMÍTÁSOK ÉS CSÁBÍTÁSOK

VÉGEL LÁSZLÓ

Ideje már megszabadulni a régi újságkivágásoktól, abbahagyott kéziratoktól, feljegyzésektől. Szaporodnak azok a gondolatok, amelyeket soha többé nem lehet befejezni; a közelmúlt kifakult, a jelen zürzavaros, a *mondatok befejezetlenek*. A régi dokumentumok között turkálva egy megsárgult, a nyolcvanas évek első feléből való újságlap került a kezembe, a bal felső sarkán egy fotó. A legrangosabb tartományi pártfunkcionárius látogatta meg az újvidéki magyar sajtóházat; a kép közepén a politikus, a hatszögletű alacsony főigazgatói asztal körül kényelmes fotelekben ülnek a ház vezetői, nehéz kimondanom: túlnyomórészt értelmiségiek. Az arcukról lerí az elégedettség, a képaláírás szerint a pártpolitikus átmenő osztályzatot adott a kisebbségi elitnek; ezek szerint nem történt meglepetés, előre megvásárolt idillel zárult az elvtársi eszmecsere. Ha nem így lett volna, akkor az említett férfiakat bizonyára külön-külön fogadták volna valamelyik pártirodában. Ha együtt vannak, akkor minden rendben van. Lehet, hogy ez akkor némi megkönnyebbülést jelentett, ma azonban keserűséget okoz.

De mégsem volt olyan idillikus az elvtársi eszmecsere, miként a fotó mutatja! Néhány nap múlva értesültem, hogy szóba kerültek a káros jelenségek is, többek között szerény személyem is, mármint az, hogy Magyarországon reakciós és klerikális folyóiratban közöltem írást. A *Vigiliában* napvilágot látott *Képzeltbeli térkép* című esszémről volt szó, amelyben még valahol nyolcvannegyben közép-kelet-európai embernek vallottam magam.

Az egyik résztvevő bizalmasan tájékoztatott erről, suttogva persze, saját második énjétől félt az irántam tanúsított bizalma miatt. Nem vetettem a szemére, hogy miért nem szállt szembe a rágalommal, ilyesmire gondolni sem mertem volna, úgy tekintettem az egészre, mint egy természeti csapásra, hálás voltam jóakarómnak, mert legalább felkészülhettem a legrosszabbra, ami rövidesen bekövetkezett. Munkahelyemen, az *Újvidéki Televízióban* az akkoriban a törvények felett álló általános népvédelmi és honvédelmi bizottság, amely általá-

ban tele volt értelmiségekkel, természetesen ahol szükség mutatkozott rá, ott kisebbségi értelmiségekkel is, tárgyalta meg vétkemet. Az elnök kemény büntetést követelt a fejemre, olyan jelzőkkel illetett, amelyek azt sugallták, hogy nem sokáig maradhatok a munkahelyemen. Ami akkoriban súlyosabb volt, mint ma, a társadalomból való *száműzetést* jelentette. Röviddel utána a városi pártvezetőség eszmei-politikai bizottságának elnöke felháborodottan adta tudtomra, hogy nagyon kellemetlen helyzetbe sodortam, hiszen éppen neki kell irányítania a vizsgálatot. Mindenre számított, csak arra nem, hogy a reakciós, klerikális erővel szövetkezem. Másfél évtizeddel azelőtt, a laza hatvanas években együtt szerkesztettünk egy irodalmi folyóiratot, én később dramaturg lettem, ő meg politikus. Talán ő sem hitte, hogy erre a boszorkányüldözésre szükség van, bár az is meglehet, hogy olyasféle természeti csapást látott benne, mint én, ezért fájlalta, hogy gondot okoztam neki, mivelhogy őt bízták meg a piszkos munka elvégzésével. Védekezésre felvértezten elhadartam, az írásom már néhány évvel ezelőtt megjelent Jugoszláviában, kötetbe is került, amiért valahol Horvátországban rangos irodalmi díjat kaptam. Szalmaszálba kapaszkodtam, ezt tette ő is. Megkönnyebbülten vette tudomásul a mondottakat, hálás volt az információért, biztatóan megveregette a vállam, bízik benne, hogy ezt tudva megmenthet, mondta. De máskor azért jobban vigyázzak magamra.

Azóta a történelem hirtelen más irányt vett. A legrangosabb pártfunkcionárius nevét elfelejtettük, és nem értjük igazából, hogy miért halkult le a hangunk, ha róla beszéltünk. Az egykori vállalatvezetőből kisebbségi vezető lett, ma is megdöbbenem veszem észre, hogy ugyanúgy tartja a fejét, mint azon a nevezetes fotón, s az ismerős fejtartás láttán nem kis hálával gondolok az egykori nómenklatúra tagjára. A fotón látható többi értelmiségi-funkcionárius szintén kiesett a hatalomból, sebzetten, nagy-nagy keserőséggel próbálják magukra öltetni az értelmiségi stallumot. S mint ahogy lenni szokott a hatalomból kiesett emberekkel, paulusi fordulattal a demokratikus gondolat tolmácsai lettek. Úgy hiszem, az egyik már bánja, hogy tehetségét fecsérelte el a politikára, a másik megtört és hirtelen megöregedett, a harmadik, éppen az, aki a klerikalizmus miatt el akart távolítani munkahelyemről, a háború kezdetén Magyarországra települt át, és üldöztetésére, veszélyeztetettségre, nemzeti érzéseire hivatkozva keresztény-nemzeti szellemű napilapnál talált magának állást, a negyedik pedig bosszút esküdött a világ ellen, mert azt gondolja, hogy a változások kiváltképpen az ő személye ellen irányultak, s aki nem volt maradéktalanul mellette, az csakis az ellenfele oldalán foglalhatott helyet, hiszen – úgymond – más választás akkoriban nem volt.

Kezemben megrezzem a fotó, nem az arcok fontosak, hanem a mögöttük rejtőző *kisebbségi ugar*. Amelyről manapság nem illendő beszélni, hiszen a politikában, világfelfogásban, gondolkodásban, művészetben és főleg a nemzetfelfogásban a *right or wrong, my country* elve érvényesül, amely – *Fülep Lajossal* szólva – gyógyír is, de vak indulatokat szabadít fel, pótolja a tárgyi tudást, a

gondolkodás igazi szélességét, a hegeli *List der Idee* mintájára, visszajaként: mint *List der Un-Idee* becsapja híveit.

Ennyit ér a kisebbségi értelmiségi hagiográfia, az értelmiségi életút, amire legkevésbé illik a hősiesség jelzője, azt mondanám, félig groteszk, félig szármalmas. Inkább egy abszurd és értelmetlen játékot látok a közelmúltban, mint azt a hősiesség ellenállást, amivel most annyian hivatkoznak. Játékszerek voltunk és kiszolgáltatottak, a baj akkor tört ránk, amikor komolyan vettük a szerepeket. A sajnálatos események úgy követték egymást, mint a véletlen balesetek.

*

Hallgatom az újabb *értelmiségellenes vádakat*, amelyek hálás talajra találnak a védekezésre beállított populista légkörben. A kétségbeesés órái érthetően táplálják a türelmetlenséget, a tanácstalanság ingerültséget szül a bonyolult és árnyalt gondolatok iránt. Az egyszerű emberek pontos válaszokat keresnek azokra a kérdésekre, amelyeket nem tudnak megfogalmazni. Mindenki egyszerűen keres magának alibit és bűnbakot. Melléjük azonnal ható varázsszert, habár tudják, hogy gyors megoldás nincs. Beköszöntött a politikai kuruzslás órája, amelyben érdemeket lehet szerezni olyan varázsszavakkal, amelyek ugyan nem segítenek, de legalább vigasztalnak. És vigasztalódnai is jó. Kialakult egy hangos kaszt, amely egyre nagyobb érdemeket tulajdonít magának, holott a helyzet egyre nyomasztóbb. Maradást prófétálnak azok, akiknek a közéleti stratégiájuk elválik a közpénzekkel támogatott személyes stratégiájuktól, amivel hitelenné teszik saját közfunkcióikat. Az értelmiségi réteg időközben megfeleződött, a vádak nem is az eltávozókat illetik, hanem a maradékat, hiszen a távozók között ma sokan kényelmes állami zsöllyékből ítélkeznek a maradék nemzethűsége, nemzeti érzése és kitartása felett, vagy pedig a mártíromság tudatával ecsetelik az itteni szörnyűséges állapotokat. Félelem honol bennünk, és senki sem meri megkérdezni tőlük, milyen erkölcsi jogon teszik ezt. De hogyan tegyük fel az erkölcsi kérdéseket azoknak, akik minden tettüket a nemzeti érzéssel igazolják? Ezt emelte az új elit vita felettivé.

Valójában ezek a jelenetek, magatartásminták és ezek a megsárgult vagy már új fotók is olyanok tűnnek, mint a pártállami természeti csapás, ha néha-néha megpillantok egy-egy fotót valamelyik pesti újságban, amelyen az új vajdasági magyar elit képviselői láthatók, azonnal a régiük jutnak eszembe, és ilyenkor arra gondolok, hogy a jugoszláviai magyar értelmiség történetét ilyesféle fotóalbum tudná legjobban összefoglalni. Az összefüggéstelen sorrendben sorakozó kimerevített képek . . . Talán ennél több nem is szükségeltetik, hiszen a jugoszláviai magyarság körében sohasem létezett éber odafigyelés az értelmiségi műhelyekre, akkor sem, ha azok a hatalom oldaláról beszéltek, de akkor sem, ha ellene szóltak. Erről az *elmagányosodásról* az irodalom már mindent elmondott. Ami itt szellemileg értékesnek és időtállóknak bizonyult, az sorra mind a *margón vagy annak közelében, a környezet értetlenségének közepette jött*

létre, ezt a tünetet a két világháború közötti alapozó értelmiségi réteg saját bőrén érezte, és tragikomikusan bizonygatta, hogy mindezek ellenére mégis szükség van rá.

A jugoszláviai magyarság körében hiányzott az élénk, kulturális érdeklődésű, a modernizációt képviselő független anyagi alapokkal rendelkező *középosztály*, amely közvetíteni tudta volna a szubverzív, a kreatív kultúrát a szélesebb rétegek felé. Az elmúlt évtizedekben pedig a kultúra napszamosai is főként állami emberek voltak, akik a lehatárolt lehetőségek tudatában duzzogva visszahúzódtak, és lassan-lassan igénytelenekké váltak. A hagyományelvűségnek ugyanúgy nem volt talaja, mint a modernizmusnak, de azért szükség volt rájuk, hogy megőrizték a kultúra látszatát. Ez a látszat volt a valóságunk. A „bátor órákban” legfeljebb néhány megbotránkoztató gondolat hangzott el, amit nemigen hallott senki, utána következett a csend. A régió sajátos történetében tágabb kibontakozásra nemigen volt lehetőség, egyféle perem voltunk, ahol gyanakvással szemlélték a peremkultúra szabálytalanságát, időnként felbukkanó, majd gyorsan elapadó lázas önreflexióját. Kialakult a hitelességképlet sztereotípiája, anélkül hogy a hitelesség szociális evidenciája létezett volna.

Ebben az általános *evidenciahiányban* az egypártrendszerű korszak idején majdnem minden ellenállás nélkül mélyült el a szakadék az értelmiségi világok és a hétköznapi élet között, az értelmiség magára maradt, a közösség pedig nem tanúsított nyilvános ellenállást az „áruló”, a „gyanús”, a „tisztességtelen” értelmiségiek megbélyegzése ellen, annak ellenére, hogy erre valóban ritkán volt alkalma, mert ezek a vírusok alig jelentkeztek. De mégis, néha-néha felütöttek a fejüket. Többször volt alkalmam beszélgetni azokkal, akik ma halálos komolysággal ismételtetik az értelmiség árulására vonatkozó szólásokat, megkérdeztem tőlük, miért hallgattak, amikor a helytállás miatt üldözték az értelmiséget. Ilyenkor zavart csend borult a teremre. Leggyakrabban tájékozatlansággal védekeztek, mondván, hogy semmiről sem tudtak. Hiába emlékeztettem őket, hogy az újságok mindezt megírták, a retorziók nem titokban zajlottak le, a válasz mégis mindig elmaradt. Senki sem merte kimondani, hogy amíg a veszély nem érintette személyes életüket, amíg nem lépett a házuk küszöbére, addig nem volt szükségük az értelmiségre. Jobb és kényelmesebb volt az élet nélküle. *A közösség hallgatólagosan átengedte az értelmiséget a pártállamnak.* Az egypártrendszerben az állam ellenőrizte a gazdasági életet, vele együtt a szellemi, mi több, még a lelkiismereti kérdésekben is döntőbíráskodott, cserébe biztosította a kulturális intézmények működését, s az értelmiségnek némi egzisztenciális biztonságot nyújtott. Természetes tehát, hogy általában a kis és a nagy politikai hatalmak mondták ki, sokszor vidékies túlbuzgósággal azt, hogy ki a tisztességes, és ki a tisztességtelen. Nem alakult ki szociális bázissal rendelkező alternatív ellenzéki kultúra, amely e verdiktummal felelni mert volna, a szellemi függetlenségnek, *az értelmiségi autonómiának nem volt szociális tere.* Minden kitérési kísérlet elszigetelt maradt, megrekedt egyéni szinten, és személyi kudarccal zárult, vagy pedig egy-egy szűk, leginkább irodalmi

érdeklődésű csoport belügyévé vált. Legendává, amit a vesztesek írnak. Ebben a helyzetben csak a vereséget és a kudarcot lehetett gyakorolni. A számonkérés óráiban ne feledkezzünk meg tehát arról, hogy közép-kelet-európai ellenzéki-intellektuális mozgalmakból nemcsak azért esett ki a jugoszláviai magyar értelmiség, mert képtelen volt hivatásának eleget tenni, hanem azért is, mert hiányzott az a szociális réteg, amely ilyen mozgalmat fel tudott volna karolni. Ha ez létezett volna, akkor kétségkívül megszületett volna egy rebellis értelmiségi diszkurzus is. Esetünkben azonban fordítottja történt, *sokszor az értelmiségnek többet kellett felvállalni, mint amennyit lehetőségei megengedtek*. A hatvanas évek második felében és a hetvenes évek legelején például az értelmiség emelte fel az európaizáció, a kritikai gondolkodás, a szellemi függetlenség, a modernizáció, a kisebbségi problémavilág zászlaját – csupa mai fogalmak! –, gondoljunk csak az *Új Symposion* és a *Képes Ifjúság* szellemi igyekezetére, de nyomban a támadások kereszttüzebe került, és magára maradván, megbélyegzetten elhallgatott. Szinte nincs olyan neuralgikus pont a jugoszláviai magyarság mai életében, amelyre az értelmiségi körökben pár évtizeddel ezelőtt nem mutattak volna rá, de a bírálókat elszigetelték. A későbbiekben, a hetvenes évek elején kezdődő antiliberalis kurzus idején, minden értelmiségi diskurzus szigorú ellenőrzés alá került. A nyolcvanas évek végének változásaira tehát sem a közösség, sem az értelmiség szellemileg nem készült fel, hiszen ehhez folyamatos és termékeny egymásra hatás kellett volna. Jórészt ezzel magyarázható, hogy a kilencvenes évek elejének vészteljes helyzetében az értelmiség megdöbbentően nagy százaléka inkább a menekülést választotta, mintsem a kockázatos maradáást, holott a közép-kelet-európai vagy a kosovói példák kitűnően bizonyítják, hogy sokkal nagyobb személyes kockázatok sem teszik lehetetlenné az értelmiségi helytállást. Nálunk meg azok siettek legjobban, akik leghangosabban esküdtek fel rá.

„Tudja-e Áprilka, hogy tulajdonképpen kik csinálták a bársonyos forradalmat? Bohócok és színészek, gyerekek . . .”, így kommentálta egy alkalommal *Hrabal* a prágai eseményeket. Mi szomorúan tesszük hozzá, hogy nálunk nem voltak bohócok, színészek és gyerekek, vagyis olyan értelmiségiek, akik kibukdácsoltak volna az állam által ellenőrzött közösségből, abban a hiszemben, hogy egy alternatív közösségre lennek. Kérdezem: nem a *felelős lebegés* hiányzott-e inkább, mint a könnyelmű váteszi komolyság?

Az értelmiségünk komoly volt, félénk, patetikus és hivatalos. És nem találta a helyét. Ugyanúgy, mint a politikusaink. Megbékéltek a totalitarizmussal, és demokraták lettek.

*

A jugoszláviai magyar értelmiség évtizedeken át légüres térben munkálkodott, mostanra pedig sziszüphoszi babérjait is megtépázta az idő, de tegyük hozzá, elsősorban nem az eredendő gondolatai kárhoztatták erre, hanem a

kritikai gondolatot befogadó közeg hiánya. Akkor is félelmetes elszigeteltségben élte az életét, amikor műhelyeinek, ha nem is túlnyomó, de mégis jelentős része összhangban volt a közép-kelet-európai szellemi törekvésekkel, vagyis kifejezetten demokratikus és modern érzékenységről tett tanúságot. Elsősorban nem a szellemi kaland, a szabadság sóvárgása hiányzott, hanem ezeket a vágyakat és szándékokat elsorvasztotta a felismerés, hogy ezek még jobban elszigetelik közösségétől. A szociális elmagányosodás pedig okvetlenül szellemi válságot idéz elő, amely a tévutakat igaziaknak állítja be. Ebben a szociális vákuumban született meg az *értelmiségek különbékéje* a hatalommal, amely időnként baljós jelleget és különböző formákat vett fel.

Mindez napjainkban rendkívül nyomasztja az értelmiség lelkiismeretét, bénítóan hat a szellemre. S nyomasztani is fogja, vagy pedig azzal a tévhittel, hogy végre megszabadult a tehertől, másféle előjellel hasonló csapdába esik újra bele, amíg nem tárjuk fel a pártállammal kötött kiegyezés belső, szellemi motivációit, nem veszünk tudomást a sajátos, csalóka jugoszláviai út meghatározó erejéről, és nem figyelünk fel a különbéke megszületésének körülményeire, vagyis arra, hogy az a jugoszláv társadalom modernizációs megtorpanása, redogmatizációja idején jött létre, amikor már csak egyetlen halálugrás választotta el az országot a szétbomlástól és az etnikai háborútól.

Nagy tévedés lenne azt hinni, hogy a kiegyezés a közösség, illetve a jugoszláviai magyarság érdekeinek tudatos mellőzése mellett tette le a voksot. Valóságos szociális bázis nélkül az értelmiség vagy megkötötte a maga különbékéjét az uralkodó politikai élittel, amiért cserébe viszonylagos alkotói szabadságot kapott, többé-kevésbé rendezett intézményes keretekkel, vagy pedig vállalta a hosszan tartó és csúfos elszigetelődést, a kívülállás reménytelenségét és szegyenbélyegét, hiszen az egész közösségi élet, a kisebbségi még hathatósabban, állami ellenőrzés alatt volt, az *állammal kötött kiegyezés nélkül még a közösséggel való kapcsolat is teljes egészében ellehetetlenült.* Jugoszláviában pedig az állam a pórázt sokszor viszonylag hosszúra eresztette, ennél fogva a kiegyezés legalább némi eredményekkel kecsegtetett.

Ebben a helyzetben az értelmiség túlnyomó többsége feladta autonóm kritikai hivatását, hogy érvényt szerezzen közösségi szerepének. A paternalista államban a közösség felé vezető úton csak az állami ideológia útjelzői vannak elhelyezve, csak ezen az úton lehet haladni, ha magában a közösségben nem alakult ki egy olyan réteg, amely megalapozza a másik út lehetőségét. Ennek a választásnak a csapdáját előkészítette az is, hogy a régió magyar kisebbségei között a jugoszláviai viszonylag rugalmasabb feltételeket vallott magáénak, amelyek – bár a rugalmas asszimiláció feltételeit is megteremtették – hatékony legitimitációt biztosítottak a hatalomba integrálódó kisebbségi elitnek. Éppen ezért felettébb igaztalan a jugoszláviai magyar humán értelmiséget, az írókat, az újságírókat, azt az elitet, amely a nyelvben egzisztált, az asszimilációért felelősségre vonni, hiszen a közéletben sokszor csak ez a réteg képviselte az anyanyelvi kultúrát. Amelyhez – valljuk be – nem ragaszkodott csökönnyösen a

közösség, főleg annak az állami holdudvarban helyet foglaló közép rétege. Az asszimiláció ugyanis nem volt durva és erőszakos, hanem szubtilis és bársonyos, mégis nagyobb hatást ért el itt, mint ott, ahol erőszakkal tombolt. A hagyomány nélküli hagyományelvűség, a kultúra nélkül való belesüppedés a mindennapokban, a jóléti ámitások sokszor jobban hatottak ebbe az irányba, mint a korszerű kihívások. Az urbanizációra való felkészületlenség nagyobb károkat okozott, mint az urbanizáció. A szocialista országok legszebb kirakátaban élő polgárok viszonylagos jóléte csökkentette az állami ideológia iránti ellenállást. Az átlagember könnyelműen behódolt az államnak, s ez vákuumba taszított minden kritikus gondolatot. A hatalom megfelelő *cinkost* talált az átlagemberben, a kisebbségiben is, ezt ki kell mondanunk, mert a hízelgő szavakkal sehová sem jutunk. Semmi okunk sincs arra, hogy ne *Ady* szellemében beszéljünk a kisebbségről.

A közösségi öneszmélés csak a tragikus órában köszöntött be. Mi sem jellemzi jobban ezt, mint az, hogy a jelenlegi kisebbségi exodus résztvevői között sokan csak most döbbennek rá nemzeti azonosságukra, vagy esetleg csak most ismerkednek meg az anyanyelvű kultúrájukkal. Vagy most kezdenek hivatkozni magyarságukra. A veszélyben fellángolt a nemzeti érzés, amely mögött meglapul az *ubi bene, ibi patria* gondosan titkolt jelmondata is, *csakhogy a néhai hazátlan kozmopolitizmus gondolata most a nemzethű szíveket hevíti.*

Az itt maradó értelmiségi elit részére viszont csak a vádak maradtak. Azokat természetesen nem kerülheti meg, s nem bújhat ki a felelősség alól. Nemcsak a fokozott kilátástalanságot kell vállalnia, hanem a felelősséget is; a jogos vádak is, de a vádaskodásból babérokat szerző értelmiségi-bírák hamis minősítéseit is.

Amint már jeleztük, ez az értelmiségi a kisebbségi közösségért hozott áldozat nevében mondott le a demokratikus és pluralista eszményekről, attól tartván, hogy a rebellis hangok gyanakvást ébresztenek fel a pártállam vezető köreiben, s minden meggondolatlan tiltakozás kárt okoz a magyar kisebbségnek. A kompromisszumokat, a kis csoportok és a személyek ellen irányuló retorziókat a kisebbségi, nemzeti érdekekkel igazolta. Sokszor a hatalmi pozícióba került értelmiségiek nem az ellenzéki gondolatokat vetették meg – hiszen például rokonszenveztek a régióban jelentkező értelmiségi ellenzékkel, annak megfelelő teret biztosítottak, amivel újabb szellemi legitimációt is szereztek maguknak –, hanem túl korainak, elhamarkodottnak tartották hazai terjedésüket. *Szélcsendet akart az értelmiségi elit, de a vihar kellős közepében találta magát.* Egészen egyértelműen kiderül az ez *Új Symposion* című folyóirat történetének legjobb szakaszait felszámoló politikai támadásokban, repressziókban, amikor sokan a szellemi erőszakot a nemzeti, kisebbségi érdekekkel igazolták, s igazolják ma is azok, akik az antidemokratikus útról lendültek át a nemzeti-populista oldalra.

Ez pedig a jugoszláv társadalom alakulástörténetének logikus következménye. A hetvenes évek elején bekövetkező *modernizációs válság felébresztette az*

értelmiség közösségi nosztalgiját. Számos író szakított a modern törekvésekkel, azoknak legfeljebb formális erényeihez ragaszkodott, amelyeket ötvözni próbált valamilyen „népies tartalommal”. Még az avantgárd is bácskai népviseletbe kívánt öltözni, ezzel is bizonyítván, hogy nem szakított a közösséggel. Az urbanitás nyelvét falusi akcentussal akarta beszélni. Ugyanakkor egyre nagyobb jelentőséget kapott a valóság utáni nosztalgia, az írókban felébredt a népi szentimentalizmus, amely nem tartalmazott ugyan olyan szemléleti elemeket, amelyekkel valóságos konfliktusok fogalmazódtak volna meg, de mindenképpen a közösség iránti hűség jegyében terjedtek. Mivel azonban az állam kiterjesztette a hatalmát az egész társadalomra, a népi nosztalgia útja csakis az államon keresztül vezetett a nép felé. Az értelmiség az autentikus kereste, a nyugati hatások ellenében. Ennek a felismerésnek a szorításában lépett be az értelmiség a hatalomba, s kötötte meg azt a különbékét, amely letompította kritikai gondolkodását, cserébe viszont könnyen ellenőrizhető, de azért létező kommunikációs rendszert alakíthatott ki saját kisebbségi közössége irányába. Ez az alku – mint kiderült – nem bizonyult távlatosnak, mint ahogy nem bizonyul távlatosnak semmiféle értelmiségi alku, de ez még nem jelenti egyben az értelmiség rossz szándékát, legkevésbé népárusítását, annál is inkább, mivel a ma jelentkező kollektivistá nemzeti retorika, a kisebbségi-populista értelmiségellenes mozgalom éppen ennek a hagyománynak a fogalomtárát próbálja továbbgondolni, természetesen új politikai keretek között, amikor az állami ellenőrzés, a legnagyobb veszélyek közepette sem olyan szigorú, mint egy-két évtizeddel ezelőtt volt. Jellegzetes helyzet alakult ki: a fiúk megtagadják az apáikat, azoknak a jelszavaknak a nevében, amit tőlük vettek át. A kisebbségben övédelemre berendezkedő populizmusra ugyanis jellemző az a kép, amelyet Czeslav Milosz fogalmazott meg, vagyis a hatalom és a nép menyegzőjén a nászágynak nemzeti címerek és zászlók borították, s tegyük hozzá, az ártatlan ünneplők a legtöbbször nem is sejtették, hogy az ágy alól kiálltak a hatalom csizmái. A gyermek pedig nem akarja tudomásul venni születésének körülményeit, csak a díszekkel ékeskedik. Ma már oda sodródtunk, hogy minden messiási küldetésű értelmiségi fennen hirdeti, hogy a kisebbség legyen óvatos a nyugati vagy – ne adj’ isten! – amerikai hatások iránt, mert köztudott, hogy a kozmopolitizmus rontotta meg a kisebbségi szellemet. Holott a veszélyek egészen mások: a nemzetinek nem okvetlenül a nemzetközi az ellentéte, hanem – mint ahogy Fülep Lajos mondta – az ál-nemzeti.

*

A másik lehetőség a *kívülállás melankóliája* volt, amely a bizonytalan, a szociális vákuumra építkező reménytelen helyzetekbe visszaszoruló elszigetelt értelmiségi magát az elszigeteltséget tette meg alapvető világgépi, diszkurzusbeli értéké. Olyan értéké, amely szintén kompromisszumkészen simulhatott bele az adott ideologikus mezőbe.

A politika ravaszságai közé tartozott ugyanis, hogy nem kérte számon a hivatalos politikai jelszavak szó szerinti elsajátítását, hiszen még ő is látta, hogy ezek nem valók semmire, hanem a *szellemi szubsztancia erőszak nélküli, önkéntes megcsonkítását* várta el. Az értelmiségtől nem kötelező politikai hittételek folytonos ismételtetését követelte, nem a hagyományos ortodoxia rituális hűségesküjét kérte számon, hanem azt, hogy, úgymond, az író, az értelmiségi ne politizáljon. Ez a sugallat látszólag levette az értelmiségi válláról azt a terhet, amely valójában nem illeti meg, távol tartotta azoktól az életszféráktól, amelyekben nincs kompetenciája, de egyben megkönnyítette, valamelyest *megszéptette az önkéntes megadást*, mert hiszen ez a jelszó nemcsak azt jelentette, hogy ne avatkozzon be a napi politikába, amit ugyancsak nem lehet felülről megparancsolni, hanem azt is, hogy váljék közömbössé saját szűkebb, szakmai tevékenységének társadalmi összefüggésekben jelentkező kontextusai iránt. Az így megfogalmazott apolitikusságnak köszönve egyre nagyobb ellenőrzési lehetőséget kapott a kultúrában, a szellemi stratégiák megfogalmazásában. Feladta az összefüggésekben való gondolkodást, az emberi társadalom integritásmegőrzésének felelősségét, amit *Northron Fray* nyomán *concernitas*nak neveznék. Ha nem létezik az egész emberiségre és az egyes emberre vonatkozó concernitas, akkor a szellem *anxietas*ba, a közömbössé fajuló távolságtartásba fordul. Vagyis a jugoszláviai magyar értelmiség körében a *politikától való távolságtartás nevében megszüntetett concernitas helyébe lépett az anxietas*. Külön fájdalmas következményekkel járt ez a nyolcvanas években, amikor a tekintélyelvű rendszerekben derengni kezdett az értelmiségi ellenállás lehetősége, nálunk viszont alkonyi csend fogadta a régió robbanásszerű átalakulását. Ebben a korszakban a jugoszláviai magyar szellemi elit beépülése a hatalomba hihetetlen mértékben felgyorsult, mert csak ez az út mutatkozott járhatónak a közösség felé. Mialatt máshol az ellenállás fogalomtárát alkották meg, addig itt az elszigetelődés felszámolása érdekében az ellenállás nyelve egyre inkább eltompult.

Rendkívül ellentmondásos helyzet alakult ki. A populizmus magvát, akárcsak a nacionalizmusét valójában a párt hintette el, s visszaélt vele, amíg csak bírt. Ennek jegyében keresett új szövetségeket az egész jugoszláv térségben, természetesen a kisebbségi értelmiségi körében is. *A pártállamhoz, a hatalomhoz fűződő lojalitás tehát könnyen összebékíthető volt a kisebbségi érdekek, úgymond, védelmével*. Ezen a síkon tehát elmosódtak a konfliktusok. A széles kisebbségi rétegekkel ezek után nem a hivatalos értelmiség került feszültségbe, hanem a modernizációs elvekkel magára maradt, a margóra taszított, a hatalom és az értelmiség kompromisszumából fakadó közmegegyezést felborító személyek vagy csoportok. Ezt éles szemmel észre is vette a hatalmi apparátus, tehát a vele szembeeszelő törekvéseket sokszor populistá, többek között a kisebbségi érdekekkel is manipuláló érvekkel szigetelte el. Nem volt tehát támogató rétege a modern, európai szellemi, művészeti irányzatoknak. Nem árt emlékeztetni, hogy ebben az időben *erőteljesebb lett az európai modernitás elleni tömeghangulat*, az értelmiség is engedte magát ettől befolyásolni, sőt időnként gerjesztette is.

A szociális bázis nélküli kisebbségi értelmiség tehát kénytelen-kelletlen, ha nem akart hivatalos értelmiségi lenni, akkor *eszképista válaszokat adott a szociális vákuumra*, a durva és végzetes ellentmondásokat rejtegető lány jugoszláviai totalitarizmus megfelelőnek bizonyult olyan *hermetikus értékrend* kialakítására, amelyben eltorzult, megcsontult az a modernizmus is, amelyhez a legkiválóbbak ragaszkodni kívántak. Ez a *csonka modernitás* nem sértette a hatalommal kötött kompromisszumot, a *concernitas* igényének feladásáért cserébe olyan művészi szabadságot kapott jutalmul, amely megőrizte a modernitáshoz való kötődésének *látszatát*, természetesen a modernitás szubsztanciájának megcsontítása árán.

Szemléletes példa a szellemi válság eme szimptomájára az irodalmi diszkurzus alakulástörténete. A hetvenes évek vége felé néhányadmagammal egy jeles modern költőnk mellének szegeltük a kérdést, hogy miért vállalkozott a *Titónak* hódoló születésnap-i köszöntő-vers megírására. A válasz nem az volt, hogy meggyőződésből cselekedte, mert hiszen mindannyiunk előtt nyilvánvaló volt, hogy ezzel a gesztussal megváltotta a belépőjegyet az irodalmi elithez való felzárkózásra. A válasz úgy hangzott, hogy bár a döntés morálisan problematikus, ám igazolható azzal, hogy a jugoszláviai magyar irodalom legjobb modern versét írta meg. A kontextusok szerepe itt elsorangú. Egészen más dolog ilyen verset írni Titóról ma, amikor a néhai vezér szidalmazása az uralkodó nézetek szókincse, és a néhai ódaszerzők között mind hallgat, és egészen más dolog volt a Tito-jelenséget költői szintre emelni hatalma teljében, amikor a társadalom brezsnyevista átalakuláson ment át. Más dolog megint elemezni Tito életművét, bemutatni azt személyes meggyőződés szerint, ebben az esetben csak politikai nézeteltérésekről vagy egymástól eltérő történeleminterpretációról lehet szó, míg az előbbiben a *modern diszkurzus drámájáról és tragikus bukásáról*. A költői közömbösség a költészet kontextusai iránt pontosan kifejezi az értelmiségi diszkurzus csődjét, válsághelyzetét.

Az anxiteasmítosz megfosztotta a modernizmust eleven, kritikai szellemétől, kánonná merevítette a valóság kitaszítását a szellemi horizontból. Ez legpontosabban a reprezentatív kisebbségi önmeghatározási kifejezőmódban, „lelki eseményeink naplójában” (*Babús*), az irodalomban követhető nyomon. A szociális vákuum, a közösség modernizálódásának elmaradása, a modernitást narcisszoid nyelvi univerzumba taszította. Ahogyan beszűkültek a szabadság terei, és minél jobban elkomorult a valóság, az irodalom annál kevésbé akart tudomást venni a valóságról, s egyre hermetikusabbá vált a nyelvezete. Ezen a ponton *elváltak* a nyugati modern kritikai szemlélet és a mi irodalmunkban létrejövő elméleti premisszák, és jellemző, hogy miközben az elméleti minták képviselői, mint például *Roland Barthes* arra emlékeztetett, hogy a legrégebbi idők-től egészen az avantgárd kísérletekig, az irodalom valaminek az *ábrázolásával vesződik*, annak dacára, hogy ez a valós nem ábrázolható, ám az irodalomnak éppen azért van története, mert az emberek mégis, szüntelenül szavakba akarják foglalni, a valóst, amit Lacannel együtt a diszkurzusból kicsúszó *lehetetlen-*

nek definiálhatunk, hiszen a többdimenziós rendszert (a valóst) nem lehet egydimenziós rendszerrel (a nyelvezettel) lefedni, addig nálunk, a modernitás válsághelyzetében a valós nem a megmutatandó lehetetlenként szerepelt, hanem egyszerűen másodlagos marad, egydimenziósnek kiáltották ki a nyelvvel ellentétben.

Két rossz pólus között lehetett választani: (1) a közösség érdekében kiegyezni a hatalommal vagy pedig (2) elszigetelődni, amivel fenn lehetett tartani legalább az *autonómia látszatát*. A mindkét pólust elutasító autonóm gondolkodásminta, az elszigetelőedésben demokratikus elveket és közösségi értékeket érvényesítő, vagyis a *concernitást őrző értelmiségi* ritkaságszámba ment és *nem játszott komolyabb szerepet a jugoszláviai magyar szellemi térségben*.

Ezért nem születhettek meg azok az összegező, az önreflexió drámai ellentmondásait feltáró poétikai törekvések, amelyeket a szociális, kritikus szemléletű háttérrel rendelkező magyarországi modern irodalom „klasszikusa”, *Mészöly Miklós* így fogalmazott meg. „Szembeállítva az étellel? – Csak steril teoretizálás követhet el ilyesmit. Az irodalom hibázik, ha így önhitt és autonóm. Sohasem felejtheti, hogy az élet a megfontolt káosz prae- és posztpanorámájának folyamatos tényvilágát ismerteti; s minden teoretikus szándéknál, elképzelésnél, fölépítésnél jobb.” Nálunk a modernitás elfordult az ételtől, abban a pillanatban, amikor az értelmiség búcsút mondott a kritikai gondolkodásnak. Megint *Fülep* gondolatait idézve fel: „mert nem voltak elveink, azért kellett bizonygatnunk, hogy a művészetnek sincsenek, mert nem volt lelkünk mélyéig átható világnézetünk, azért kellett a művészettől is kereken megtagadnunk”.

*

Az étellel szembeállított elmélet: igazi szellemi kaland. *A válság akkor köszönt be, amikor az elméletnek nincs milyen étellel szembefordulnia*. Az élet megfontolt prae- és posztpanorámájának folyamatos tényvilága szertefoszlik, a valóságélmény egyenlő a hiányélménnyel. Az elmélet és az élet szembesülése elmarad, a hiányt nem lehet semmivel sem pótolni, hanem csak elméletileg lehetséges rekonstruálni. Ez a hiányérzet mutatja meg azt a keskeny ösvényt, amelyen feltárulkozik a *kisebbségi kételkedés minden szörnyűsége*. A hangsúlyt a tudatosan vállalt szörnyűsége helyezni, ezzel is ellentmondva annak a romantikus kisebbségi képnek, amelyhez paternalista módon hozzá akarják idomítani. E kép szerint a kisebbségi értelmiségi problémamentes profetikussá válik, aki egyértelműen megfogalmazott sorstudattal a XIX. századi, *premodern értelmiségi eszménye*. Olyan archaikus jelenség, aki – a mi esetünkben például – magyarabb az anyaországi magyarnál, példát mutat nemzeti hűségéből, mert naponta megszenvedi a nemzeti önazonosságért vívott küzdelmet, aki – mivelhogy kis közösségben él – még közvetlenül tapasztalja a közösségi energiák sokszínű ihletését. Akinek kizárólagos hivatása, hogy héralklési ihlettel megbilincselje a szükségszerűséget. Ezeket a jellemvonásokat

sokszor maguk a kisebbségek hangoztatják a mélyebb, az érzékenyebb szorongás, a frusztráció és a közösségi vákuum dacos elfedése érdekében. A dacos álarc komikus, a mögötte rejlő arc mégis az abszurdba tekint. De a komikus álarc is egy tragikus szerepkörből való. A pátosz fölénye a hiábavalóság-érzés melankóliáját hivatott palástolni. Az olyan fogalmak, mint „sorstudat”, „sorsvállalás”, „sorskereszt” politikai banalitásokká alakulnak át. Vagy pedig politikai elvárásokká, amelyek nem számolnak azzal, hogy nem tudhatja ez az értelmiség, amit a görög drámákban az istenség sem tudhat. Amiről az újszülött messiások öntetszelegve fecsegnek. Ezzel az újabban nagyon elterjedt nézettel ellentétben, úgy gondoljuk, hogy a kisebbségi értelmiségi *bonyolultabb és spirituálisabb szellemiségbe fordul*, egyszerűen azért, mert a hagyomány formái felszaggatottak, diszperzívek, kevésbé egyértelműek, azok a mítoszok, amelyek körülveszik, vagy már többértelműek, vagy pedig többértelműségekre vannak kényszerítve, a világértelmezési lehetőséget felkínáló szociális környezet más felosztásban tárul fel előtte, más civilizációs paradigmák veszik körül, s zűrzavarosabban sorakoznak fel. *Többféle világban él*, tehát tudomásul kell vennie a kísérteties, a hétköznapi élete mögött rejtőzködő vákuumot, a hely leírhatatlan sokértelműségét és el kell fogadnia, hogy a modernitás olyan próbatétel elé állítja, amiről *Rorty* beszélt *Foucault*-val kapcsolatosan, vagyis azt, hogy az megpróbálja az emberi szabadságot szolgálni, de az is ő, aki személyes autonómiája miatt igyekszik háttérben maradni, gyökértelen, otthontalan idegen lenni az emberek között és a történelemben. Ez *Foucault*-ra vonatkoztatva jellegzetesen személyes dilemma. A kisebbségi közép-kelet-európai értelmiség esetében azonban ez nemcsak az, hanem a sokrétűen kibontakozó szociális alap hiányából fakadó *kollektív stigma* is. Ez a hiány rendelkezik a megfellebbezhetetlen valóság varázslatával. Ilyen „harapófogóban” próbálja szolgálni a szabadságot és a közösséget, miközben tudja, hogy gyökértelen és otthontalan. *Az otthontalanságban kíván gyökeret eresztetni*, s éppen ezzel ismerjük meg azt a mélyebb érzést és gondolatot, amit a maga szorongató mivoltában *Simone Weil* fejezett ki, azzal a gondolattal, hogy amint saját gyökereinket szakítjuk ki, valószínűbb valóságot keresünk. Ha személyes életünk szertefoszlásában nem is lehetünk egyek a gyökértelenségben, miként azt *Pilinszky* remélte, de legalább jobban megismerjük egymást.

*

Ez a kísértetiesen ide-oda lengő, még a lebegésen is sebet ejtő inga, vagy a „talaj” utáni nosztalgia és a belőle következő életérzés az alapvető fogalmak képlékenységét mutatja. A fogalmak bizonytalansága általában jellemzi a posztkommunista állapotot, a kisebbségi közösségekben azonban sokkal nagyobb mértékben van jelen, mert ezek a közösségek nem képezték olyan politikai szubjektumot, amely keretül szolgálhatott volna egy ilyen közmegegyezés létrejöttére. A jugoszláviai magyar értelmiség válsághelyzetének leírásában

utaltam arra, hogy *ellentmondásba kerültek a nemzeti-kisebbségi és a demokratikus érdekek*, a hatalom ezt az árat szabta a közösséghez való közeledésért. *Bibó* nyomán tudjuk, hogy ez az „ár” a többségi nemzetek esetében fasiszmusba (is) torkollhat, ha valamilyen oknál fogva a vélt vagy valós történelmi sérelmek gyógyítására nem találunk alkalmas eszközöket. Eközben a totalitárius kísérletek, miként ezt *Hannah Arendt* feltárta, a kisebbség elleni megtorlásokkal kezdődnek. Ebből következik, hogy a kisebbség liberális-demokratikus államberendezés nélkül nem élhet szabadon. Csak az az állam képes a kisebbséggel békében élni, amely semleges a lelkiismereti, a hitbeli, a nemzeti hovatartozás minőségének, a meggyőződésnek és az erkölcsi felfogások vitájában. Ilyen állam nélkül a kisebbségi szabadságjogok felülről irányítottak, ezért megújuló konfliktushelyzetek forrásai lesznek, vagy pedig beindítják azt a folyamatot, amelyben a kisebbségi közösségek tagjai nem kényszerből, hanem önként mondanak le nemzeti azonosságukról. De ezzel nem állítjuk, hogy a demokratikus-liberális államban magától megoldódnak a kisebbségi kényszerhelyzetek. E körülmények között csak az a kisebbségi minőség marad fenn, amely saját létének szellemi önértékeinek megfogalmazásával képes egyenrangúan élni és kommunikálni a többségi nemzettel, vagyis az élet olyan vertikális koordinátarendszerét munkálja ki, amely a horizontális életszférák minden pontján – a gazdasági élettől a kultúráig – érvényesül. Ez pedig olyan kultúra, amelynek a *szálai* más (gazdasági, civilizációs) szálakkal együtt képeznek szöttest.

A kisebbségen belüli demokrácia *próbaköve a pluralitás*, az, hogy az általa létrehozott politikai keretek mennyire képesek semlegesek maradni az említett lelkiismereti, vallási, erkölcsi, a nemzeti érzés jellegének kérdéseiben, és a megadott kereten belül mennyire tud gyökeret eresztetni az autonóm civil társadalmi formák hálózata, a toleráns polgári párbeszéd, amely abból indul ki, hogy egyik emberi érték sem magasabbrendű, hogy mennyire alkalmas az egész szöttes, a sokszínű, sokszálú személyes világ befogadására. Hiszünk, hogy a másság méltóságát csak az tudja védeni, aki saját körein belül is terjeszti a másságot.

Ez több is, kevesebb is, mint amiért a jelenlegi kisebbségi politikusok síkra szállnak. *Több*, mert egy plurális, emancipált, sokféle érdeket kielégítő és azokat állandóan egyeztető közösséget igényel, *kevesebb*, mert ők a kisebbséget csak az egyértelműen meghatározható szférában, a politikai cselekvésre váltható nemzeti hovatartozás bizonyosságában ismerik el, csak ezen a ponton tudják értelmezni, csak erre a részletre építenék fel a személyiség teljességét. *Kevesebb*, mert őket csak néhány szál érdeklí csupán, ezeket akarják látványosan, őszinte meggyőződéssel, tiszteletre méltó bátorsággal kitépni, vagyis *megmenteni* az egész szöttesből. Ebből a nézetből a szöttes szálakra hullik szét, a mindennapi élet, a gazdaság, a nemzeti jelleggel ellenőrizhető szellemi tényezők *elkülönülnek* egymástól. Az emberi lényeg komplex vonatkozásai, e szemlélet szerint, *legitimálhatatlanok*, bizonytalanok, sokszor gyanúsak. Ennek következtében egy szervesen összetartozó kis közösséget képzelnek el, amely magasabbrendű célok érdekében beavatkozhat a nemzeti érzés minőségének meg-

határozásába, a lelkiismereti szabadság kérdéseibe. Egy ilyen szabályrendszer kidolgozása máris beindult, s indóknént olyan formákat vesz fel, amely az *egy politikai szervezethez való lojalitást*, vagy pedig az annak való *alárendelődést* teszi meg a legfelsőbb nemzeti értékminőség kritériumának. E szerint van egy közös érték, amely felette áll minden más polgári, személyes értéknek. *A kisebbségi kozmosz a másságon alapul ugyan, de a másságon belüli másság problematikus.* Ez az a határvonal, amelyen túl a plurális-demokratikus elv érvénytelen lesz vagy pedig gyanakvást szül.

Ezt a kérdést a kis nemzetek vonatkozásában megpendítette már *Babits Mihály* is a magyar jellemről szóló nevezetes tanulmányában, amelyben az *egycarcú* helyett az *ezerarcú magyarság* mellett vallva színt, miközben arra a – mai kisebbségi látnokok számára megbízhatóbb forrása lehet a magyar karakterre nézve, mint a költő legszebb kijelentései a magyarságról”. Különösen fontos az ezerarcúság érvényesítése a kisebbségi közösségekben, amelyekben – a „kis számok törvényei miatt” intézményesen kellene ápolni a pluralizmust, a „mátságokat”, még akkor is, ha az intézményes keretek felettébb szűkösek. Ezen a ponton bukkannak fel a kisebbség és a demokrácia viszonyában azok a nehézségek, amelyekre *Gyimesi Éva* mutatott rá a romániai tapasztalatok birtokában: „Miközben saját másságunkat védjük a többségi áldemokrácia fondorlataitól és a pluralizmusra hivatkoztunk, képtelenek vagyunk elviselni a mi társadalmunkon belüli különbségeket. Kifelé igényt tartunk a toleranciára, befelé azonban nem átvállaljuk korlátozni a nyilvánosságot.”

Hasonló szimptómák jelentkeznek a jugoszláviai magyarság közéletében is, ahol kiélezettebb formában bukkannak fel az intolerancia nyomai. Ennek könnyen felismerhető politikai-történelmi magyarázata van. A romániai magyar értelmiség ugyanis a Ceausescu-rendszer jellege miatt nagyobb távolságot tartott a hatalom felé, mint a jugoszláviai magyar értelmiség, ezért kevésbé épült be a hatalomba, tehát a többpártrendszerbe rugalmasabban és nagyobb erkölcsi tőkével kapcsolódhatott be. De ugyanez a megállapítás vonatkozik a jugoszláviai magyar kisebbségi politikusokra is, ilyen értelemben azoknak jelentős hányada osztotta az értelmiségi elit válságát. *Az egypártrendszerű hatalomba való beépülés árnyéka mindkét rétegre egyformán rávetül*, de elkeseredett viták és durva vádaskodások lángholnak fel arról, hogy melyik árnyék a sötétebb. Igazából az egyik oldalon is, de a másikon is csak kis, egykor marginalizált csoportok mondhatják azt, hogy ki voltak taszítva a hatalommal kötött kompromisszumból. Ez kapóra jön annak a „hallgató többségnek”, amelynek tagjai „egészen biztonságosan funkcionáltak a hivatalos, legális struktúrákban” (Michnik), de mindvégig óvatosak maradtak, nem vettek részt az ellenzéki kötéltáncokban, s ezért ma tisztáknak érzik magukat. Ezek a hosszú hallgatást hirtelen fellobbanó bátor, az intézményes keretekbe elhelyezendő számonkéréssel próbálják elrejtetni, alapjaiban kérdőjelezve meg az értelmiségi autonómia elvét (aki a kisebbségi hatalmi elittől független, az elárulja a magyar ki-

sebbséget!), miközben még azt sem akarja tudomásul venni, hogy a jelen pillanatban is a független értelmiségiek sokkal inkább ki vannak téve a megtorlásnak, mint a kisebbségi szervezetek politikai elitje. Kisebbségi viszonylatban ez szemléletesen érzékelhető volt az állami médiák tisztogatásakor. Ezekben a médiákban a kisebbségpolitikai elit képviselői a helyükön maradhattak, még akkor is, ha a szigorúan ellenőrzött keretekben politikai kompetenciával rendelkeztek a média politikájának prezentálásában, ám a független kisebbségi értelmiségiek az utcára kerültek, akkor is, ha már régen elszigetelték őket a média politikai arculatának prezentálási lehetőségétől.

Ez az örökség ma is meghatározó, azokat is befolyásolja, akik a régi elitet szeretnék leleplezni, s nemcsak a jelenlegi konfliktusok forrását képezi, hanem mélyen befolyásolja az új politikai keretek kimunkálását is. Születőfélben van egy általános értelmiségellenes hangulat, melynek során egyre nagyobb számban látnak napvilágot a kirekesztő, gyakran a személyes méltóságot semmibevevő, alaptalanul rágalmazó, a kisebbségi környezetben felszínre jutó *politikai másként gondolkodást erkölcsileg megbélyegző autoritativ kijelentések*, leépül az anyaországi művelődési intézményekkel való plurális kommunikáció, mivel hogy az egy politikai csatornába helyeződik át, vagyis egy politikai szervezet sajátítja ki magának. A pártállami monista kisebbségi struktúra, más hangsúlyokkal és más elképzelésekkel, revitalizálódik. Az előző rendszer kisebbségi elitjét az előző rendszer módszereivel bírálják. *A régi elit helyébe új lép, s némi módosítással öröklí annak nyelvét.* A válságtünet tehát az új körülmények között meghosszabbodik, fennáll a veszély, hogy puszta hatalmi redistribúció történjék, létrejöjjön a *privilegiumok újraelosztása*. A régi fotók helyett újak születnek, de régi ikonográfiával. Az alapvető kérdés továbbra is az maradt, hogy ki ellenőrizzé az értelmiséget, a szavakat, a nyelvet. Holott az lenne az értelmes kisebbségpolitika célja, hogy polifón szerkezetet teremtsen, független, autonóm polgári szervezetekkel, szabadon kibontakoztatható, egymással versenyben levő intézményekkel, amelyek lehetővé teszik egymástól eltérő intellektuális, szellemi és politikai stratégiák kidolgozását. Csak ilyen légkörben jöhet létre a szellemi megújulás, az elmúlt évtizedek sebeinek gyógyítása, az előremozdító szellemi energiák mozgósítása. Ez az elképzelés segítené az értelmiség kilábalását a posztkommunista válságból, mozgósítaná a közösség szellemi energiáját. Erre felettébb szükség van, mert az értelmiség és a közösség egymásra találása nélkül, a politikai-normatív szinten bekövetkező pozitív változások sívár szellemi térségre találnak, amelyben a dimenziók beszűkülése, elsívárosodása terem újabb válsághelyzetet. Ezzel a lehetőséggel annál is inkább számolni kell, mert az elmúlt évtizedekben az értelmiségi exodus olyan nagy méreteket öltött, hogy a kulturális intézmények puszta működtetése is veszélybe kerül, még akkor is, ha netán az anyagi feltételek javulnának. Ha tudjuk, hogy az exodus résztvevőinek csak egy része távozott a közvetlen veszélyektől menekülve (szerencsére, a másik része e veszély ellenére maradt), hanem az anyagi feltételek teljes lezülése, a több évtizedes szellemi sívárság,

a távlattalanság érzése, az intellektuális alkotómunka lényegesen jobb feltételei és a szellemi érvényesülés reménye is ösztönözte őket erre a lépésre, akkor számíthatunk arra, hogy a háborús helyzet (esetleges) csillapodása, sőt még egy (esetleges) jobb politikai légkör megteremtése ellenére sem szűnik meg az értelmiségi elvándorlás, amit nem a közvetlen háborús veszély, hanem az értelmiségi alternatívák beszűkülése kényszerít ki. Ennek a feltételezésnek némi alapot nyújt, hogy az új kisebbségi elit kompromisszumkötési próbálkozása, amelynek során a hatalom egy évvel ezelőtt még elképzelhetetlen bókokkal illette ezt az elitet, az értelmiségi elvándorlás nem mérséklődött, hanem a távlattalanság érzésétől űzve továbbra is tart. Vagy pedig fokozódik a szimbolikus szellemi elvándorlás, amit azt jelenti, hogy bár az értelmiségi itt él, a jugoszláviai magyar szellemi élettől távol tartja magát.

*

Bizonyára hálásabb lenne banális politikai jelszavakban gondolkodni értelmiségünk megújuló szerepvállalásáról. *De nincs szükség olyan hazugságra, amely felmagasztosítja a szenvedést.* Nem kell olyan fogalmakat hangoztatni, amelyek körül ma meddő és hangos tülekedés folyik. Az egész közép-kelet-európai térségben hasonló igények merülnek fel, ám egyre bizonytalanabb az a vízió, amely a vajúdo demokratikus rendben próbálná megfogalmazni az értelmiségi stratégiákat. A múlttól nem lehet néhány új politikai jelszóval megszabadulni, hiszen az új politikai elitek, egészen más legitimációs alappal, megint feltétlen odaadást követelnek az értelmiségtől. A pár évvel ezelőtti derűs jóslatokkal ellentétben kiderült, hogy a rendszerváltás nem zökkenőmentes, az egypártrendszer öröksége rávetül a többpártrendszerű körülményekre is, mi több, egyre állhatatosabban feldereng a szocialista nosztalgia, ami annak a jele, hogy ebben a térségben a szocializmus nem a pusztá erőszak szülötte volt, de arra is bizonyíték, hogy a polgárok kezdenek abból is kiábrándulni, ami az összeomlott szocializmust követte. A demokráciára vágyakozók pedig megdöbbenően tapasztalják, hogy a *totalitárius foszlányok* revitalizálódnak, új ideológiákban lelnék táptalajra.

Hatványozottan vonatkozik ez a jugoszláviai helyzetre, ahol a még mindig dúló etnikai és polgárháború, a többségi nemzet nacionalista traumái nem fognak varázsütésre megszűnni. A csodára nem szabad várni és nem lehet építeni. *A jugoszláviai magyar értelmiség többsége meg sem szabadult a régi hatalommal kötött kompromisszumának ámításaitól, de máris olyan új csábítások kísértik,* amelyek a régi sebeket újítják ki.

*

A helyzet nemcsak kívül, hanem belül is aggasztó. A politikai összeomlás következményei azonnal láthatók, a szellemieké pár év vagy évtized múlva. Az

írastudók legnagyobb felelőssége, hogy egy közösség mindinkább értelmiség nélkül marad. Az agónia besompolygott az álmainkba. *Az apák ették az értelem szőlőt, és fiaik joga vásott el tőle*, írja Jeremiás könyvében. De a fiaknak nem lesz kit faggatniuk, mert akik maradtak, azok lassan elnémulnak, akik elmentek, azok hallgatnak. Valami szörnyű dolog történt velünk, de semmire senkinek sem lesz bizonyítéka. Lehet, hogy végül majd csak *sok magányos hang beszél, amelyek ugyanazt mondják, de mégsem értik egymást*. Ezért a legnagyobb bizonytalansággal tűnődöm, hogy folytathatók-e Jeremiás próféta gondolatai, vagy pedig már arra sincs szükség. Jeremiást ugyanis – *Komoróczy Géza* értelmezésében hivatkozom rá – a nemzeti hagyományokba való bezárkózás, a nemzeti politika totális uralma idején a nemzeti pártok marginálissá tették és kiátkozták. *Írastudó volt és eretnek*, aki mélyen átérezve a kettősséget, amelyben él, így kiáltott fel: „Jaj nekem, anyám, miért is szültél? Hogy a perlekedés és az ellentmondás embere legyek az egész ország számára?” Mért tárta fel a világ előtt, hogy még azok is bukására lestek, akik a barátai voltak? Miért került Jeremiás ebbe a helyzetbe? Miért lett a perlekedés és az ellentmondás embere? Azért, mert a kisebbséget nem akarta hamis ígéretekkel ámítani, nem biztatta őket csalképekkel, nem csalogatta mézesmázos szavakkal, hanem így buzdította: „Építsetek házakat és lakjatok bennük: telepítsetek kerteket és egyétek gyümölcsét: vegyetek magatoknak feleséget, hogy fiúk és lányok szülessenek: fiaitokat házassítsátok meg, lányaitokat adjátok férjhez, hogy ők is fiúknak és lányoknak adjanak életet: nektek pedig sokasodnotok kell ott nem pedig kevesbednetek. Munkálkodjatok annak az országnak a jólétéért, amelybe vittelek benneteket: imádkozzatok érte az Úrhoz, hiszen jóléte a ti jóléteket is.” Ezekért a mondatokért fogták Jeremiást perbe azok, akik a kisebbségnek néhány varázsszóval gyors megoldást ígértek, és azzal kérkedtek, hogy éppen ők fogják megszüntetni a kisebbségi fájdalmakat, szenvedéseket. Papok és próféták rágalmazták, és hamis híreket terjesztettek róla. A nehelámi *Semaja* pert indított ellene, azzal vádolva, hogy defetista, vagyis áruló.

Ma is tele vagyunk ilyen prófétával, mint Semaja, rögtönítélő bíróságot alakítanak, a köznép előtt pedig lejáratták a jeremiási hitvallást. Arra biztatják a kisebbséget, hogy csak az ő kertjük gyümölcsét egyék, s hallani sem akarnak a *jeremiási kertekről*. Az idő múlásával azonban kiderül, hogy a kezük üres, a felelősséget a sorsra hártják, mondván, az a hibás, és nem az ő jövődőlésük volt rossz. Ezek a szónokok legtöbbször tiszteletre méltó személyes megindoklással cserbenhagyják az elámitottakat, hogy távolabbra vetődve, keményen helytállást, kitartást, hűséget kérjenek számon rajtuk.

A kert azonban szikes, a módos gazdák eltávoztak, a gyümölcs sem lesz édes. Csontfagyasztó szelek fújnak, és ritkán derül ki az ég. Minden beszéd bizonytalan, porladó és esendő. A farizeusok tökéletességre intenek bennünket, erényt kovácsolnak a vétekből, de nem felejtik el hangsúlyozni, hogy ezt mélyseges hivatástudatból teszik. Az általános félelem hiszékenyekké teszi az embereket. Az értelmiségiek *jeremiási hitvallása* abban mutatkozik meg, hogy

ellenállnak a hamis próféciaíknak. Ha már az éjszaka sötétjében kell szembe-
sülnünk önmagunkkal, és ilyen éjszakában kell döntenünk arról, hogy merre
tartsunk, akkor érzelmeink és szellemünk ne azonosuljon a harsány sötétség-
gel, *szellemünk legyen a tisztánlátást őrző erő* érzelmeink kétségbeesett hullám-
zásaiban, hiszen *nem a csapkodó hullámok képezik az erőt*, hanem a *virrasztó*
szellem, amely keresi a szigorú és hidegkéken felvillanó világosságot, amely
reményt az értelem hideg fényében rajzolja elénk. Régi igazság előtt állunk, amely
most a vészterhes időkben úgy hat ránk, mint az arcunkba fröcskölt vitriol.

*

Méltó lenne hozzánk, hogy a vesztesek módjára tekintsünk az állhatatossá-
gunkra. A nagy dolgok közönségesen egyszerűek, mint egy mondat, amely sen-
kit sem akar megszedíteni. Ilyen mondatokból kell újjáépíteni egy összetett,
önazonosító eszmevilágot, amikor nem tudni mi a rosszabb: *a pokol csendje*
vagy az ítélkezők zsvivaja. A bennünk várakozó magány, az individualitás való-
ságra áhító törekvése, a szikár csend viszont ugyanolyan fontos, mint a
szerény és állhatatos összefogás.

Ez a csend, ez az összefogás annyit jelent, mint ellenállni *az ámításoknak és*
a csábításoknak. Sokkal nehezebb az értelmiség helyzete, sokkal mélyebb a
sebe, sokkal több a *mulasztása*, minthogy a felületes és banális jelszavakra hall-
gasson. Belülről kell elindulnunk. A valóság karja tárva áll, de nem dörömböl-
hetünk rajta, és vessük az eszünkbe azt a költői gondolatot, hogy *a legrette-
nesebb az, amikor a tényektől sose ismerjük fel a valóságot*. Ma minden oldalról
a tényekkel vagdalóznak. Ezeknek a nevében osztják az igazságot, és magabiz-
tosan követelik, hogy az értelmiség ne legyen független, hanem szolgál. „Szívből
sajnálom azokat, akik húszesztendőskorukban nem estek bele az ártatlan bün-
be és rossz sorrendet tartva a nép közé mentek, mielőtt látták volna minden
ember bűnét és szépségét”, írta Cs. Szabó László, a mának is szóló megszívle-
lendő tanulsággal, hiszen ez a sorrend a szellem minden területén érvényes.